

תולדות השראת שכינה – המזבח, כתיבת התורה ומעבד הברכות בהר עיבל (א)

שכם, לא מוזכרים גריזים ועיבל ולהיפך, במקומות בהם נזכרים גריזים ועיבל לא מוזכרת שכם.

איזכור מקום שכם עם אלון מורה אצל אברהם, ואיזכור אלוני מורה ליד הר גריזים והר עיבל בכניסת בני ישראל לארץ¹, מאפשר לקשור בין המקומות הללו - גיאוגרפית ומהותית. עם כניסתם של בני ישראל לארץ, הם נדרשים להגיע להר עיבל, בסמוך למקום בו נראה לראשונה ה' אל אברהם בארץ. על ידי כך הם קושרים את כניסתם לארץ, עם מעשיו של אברהם בבואו לארץ ישראל.

בהקשר לכך מעניין מאוד ניסוחה של המשנה בסוטה המתארת את מהלך הקראת הברכות והקללות בהר גריזים והר עיבל:

”ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלון מורה, שנאמר הלה המה בעבר הירדן. ולהלן הוא אומר 'ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה'? מה אלון מורה האמור להלן שכם אף אלון מורה האמור כאן שכם” (סוטה לב).

המשנה מציינת מיקום מדויק ביותר של הר גריזים ועיבל בשומרון בצד שכם אצל אלוני מורה. הקשר בין הר גריזים והר עיבל לשכם הינו בהקבלה בין הפסוקים המתארים את כניסת אברהם לארץ, לבין הפסוקים המתארים את מיקום הר גריזים והר עיבל אצל אלוני מורה.

הציווי על המעמד, מופיע בפירוט בדברים בפרק כ"ז, בסיום נאום המצוות של משה. הציווי שם מתחלק לכמה עניינים:

- ביום אשר יעברו את הירדן, על בני ישראל להקים אבנים גדולות, לסוד אותן בסיד ולכתוב את כל דברי התורה על האבנים.
- כשיעברו את הירדן, עליהם להקים את האבנים הללו בהר עיבל ולסיד אותן בסיד.
- על בני ישראל לבנות מזבח אבנים, להעלות עליו עולות לה', לזבוח שלמים ולאכול ולשמוח לפני ה'.
- את כל דברי התורה עליהם לכתוב על האבנים באר היטב.

אחר כך, מובא פירוט השבטים שיעמדו לברך את העם על הר גריזים ואלו שיעמדו על הקללה בהר עיבל, ואז מופיע פירוט הקללות.

כפי שהוזכר בשיעור הקודם, יחידת הלימוד הראשונה תעסוק בכמה סוגיות הקשורות בכניסת בני ישראל לארץ. הסוגיה הראשונה, בה נעסוק בשיעור זה הינה המעמדות המיוחדים המתרחשים בהר עיבל.

בסוף פרק ח' ביהושע, מתאר הנביא שני אירועים רבי משמעות עליהם נצטוו בני ישראל עוד בערבות מואב על ירדן יריחו:

”אז יבנה יהושע מזבח לה' אלהי ישראל בהר עיבל. כאשר צוה משה עבד-ה' את-בני ישראל ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא-הניף עליהן ברזל ויעלו עליו עלות לה' ויזבחו שלמים. ויכתב-שם על-האבנים את משנה תורת משה אשר כתב לפני בני ישראל. וכל-ישראל וזקניו ושטריו ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הפהנים הלויים נשאי ארון ברית-ה' כגר קאזרח חציו אל-מול הר-גריזים והחציו אל-מול הר-עיבל, כאשר צוה משה עבד-ה' לברך את-העם ישראל בראשונה. ואחרי-כן קרא את-כל-דברי התורה הברכה והקללה ככל-הכתוב בספר התורה. לא-היה דבר מכל אשר-צוה משה אשר לא-קרא יהושע נגד כל-קהל ישראל והנשים והטף והגר ההלך בקרבם” (ל-לה).

המפסוקים עולה כי היו שני ציוויים בהם נצטוו בני ישראל על ידי משה, אותם מקיים כעת יהושע:

- בניית מזבח לה' אלקי ישראל בהר עיבל, הקרבת עולות ושלמים עליו וכתיבת משנה תורת משה על האבנים.
- מעמד הברכה והקללה מול הר גריזים והר עיבל.

שני האירועים מתרחשים יחדיו, על פי סדר הפרקים, לאחר כיבוש יריחו והעי.

נתבונן תחילה בציווי התורה על עניינים אלו, ואחר כך נתייחס לביצוע בספר יהושע.

כחלק מן הפתיחה לנאום המצוות של משה, מצטווה עם ישראל בספר דברים (יא, כט) לתת את הברכה על הר גריזים והקללה על הר עיבל. הכתוב אף מציין את מיקומם ”הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל אצל אלוני מורה”. מבלי שנתייחס כאן לפרטי זיהוי המקום, הכתוב מזכיר כי גריזים ועיבל הינם אצל אלוני מורה.

מעניין מאד לראות כי אלון מורה מוזכרת פעם נוספת בתיאור מסעו של אברהם אבינו בהגיעו לארץ (בראשית י"ב, ו), ומן הפסוק שם עולה כי אלון מורה הוא שם מקום הנמצא בקרבת שכם. אין פסוק הקושר יחדיו את הר גריזים, הר עיבל ושכם כמקומות קרובים אחד אל השני. במקומות בהם מוזכרת

1 אמנם כאן מוזכר אלון מורה וכאן אלוני מורה, אך ללא ספק הכוונה היא לאותו המקום.

"ויעמדו המים הירדים מלמעלה קמו נד אחד הרחק מאד מאדם העיר אשר מצד צרתן, והירדים על ים הערבה ים המלח תמו נכרתו והעם עברו נגד יריחו" (ג', טז).

נשאלת השאלה מדוע המים נכרתים בחלק כל כך צפוני של הירדן, הרי העם עובר נגד יריחו?

ניתן לומר כי דבר זה מגדיל את הנס. אך, ייתכן להציע³, כי עם ישראל עבר את הירדן לאורך כל הגזרה כולה, מאיזור יריחו בדרום ועד איזור גשר דמיא בצפון "הרחק מאד מאדם העיר אשר מצד צרתן". באופן זה, כניסתם באיזור הצפוני – בסמוך לגשר אדם, מאפשר להם להיכנס דרך נחל תרצה (ודי פרעה) ישירות עד איזור שכם, הר גריזים והר עיבל. המרחק קצר הרבה יותר והוא מאפשר להסביר, על פי הבנה זו, את ההגעה להר עיבל ממש ביום הכניסה⁴.

בנוסף, וכפי שהערנו על כך, ציון מקום זה כמקום כריתת הירדן מחדד את ההקבלה בין כניסת בני ישראל לארץ לבין כניסתם של האבות, אברהם ויצחק, דרך מקום זה לארץ ישראל. משמעות הקבלה זו היא כי הבנים הולכים בעקבות האבות, אשר התוו בדרכם את מהלך כניסת בני ישראל לארץ⁵.

2. אפשרות נוספת מבחינת עתוי המעמד עולה מדברי הירושלמי:

"...דר' ישמעאל אמר כל ביאות שנאמרו בתורה, לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו, שבע שכיבשו ושבע שחילקו ודכוותה לא נאמרו ברכות וקללות אלא לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו. התיב ר' חנניה קומי ר' מנא והכתיב 'והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה' (דברים כ"ז, ד) אמר ליה: **אבנים הקימו אותן מיד, ברכות וקללות לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו**"

(ירושלמי סוטה פ"ז, סוף הלכה ג').

לפי הירושלמי יוצא שיש לחלק בין המאורעות: את האבנים בהר עיבל הקימו מיד - כפי שראינו בבבלי, ולגבי הברכות והקללות ישנה מחלוקת תנאים, אם נאמרו באותו יום או לאחר ארבע עשרה שנה של כיבוש וחילוק.

על פי גישה זו, מעמד זה מהווה סיכום לארבע עשרה שנות הכיבוש וההתנחלות. מעניין מאד כי חז"ל בסדר עולם רבה, מבינים כי המשכן עמד בגלגל ארבע עשרה שנה, ולפי הבנה זו בנקודת המעבר מן המשכן בגלגל למשכן בשילה, מתרחש מעמד הברכה והקללה בהר עיבל מצפון לשכם.

3 וכך הציע הרב יואל בן נון בשיעור על פה.

4 אדם זרטל טוען, על פי סקר ארכיאולוגי שהוא עשה באיזור גבעת הירדן, כי הוא מצא לאורך כל הגזרה מיריחו ועד גשר אדם, ממערב לירדן "גלגלים", מקומות כינוס והתיישבות של בני ישראל המתוארכים למאה ה-13 התואמת את תקופת ההתנחלות.

5 אחד הנימוקים החשובים להקדמת מעמד זה ליום כניסת בני ישראל לארץ (או לתקופה הראשונה לכניסתם לארץ), היא ראיית הברית שנכרתת בהר עיבל כהמשך ישיר של הברית בערבות מואב, שנערכה על ידי משה בדברים כ"ח. הרצון לראות את הקשר המובהק והמיידי בין שתי הבריתות מובהר היטב על ידי קיום הברית מיד עם כניסתם לארץ.

אם כן, נמצינו למדים כי בני ישראל נצטוו לעשות שלשה דברים לאחר עוברים את הירדן בהר עיבל²:

1. להקים את האבנים, לסוד אותם בסיד ולכתוב עליהם את כל דברי התורה.
2. לבנות מזבח, להקריב עליו עולות ושלמים ולשמוח לפני ה'.
3. מעמד הברכה והקללה.

עתוי המעמד

שאלה ראשונה הנוגעת לכל המאורעות המוזכרים נוגעת לעתוי המעמד - מתי הוא מתרחש בפועל? מן הפסוקים ומדברי המדרשים עולות כמה אפשרויות.

1. לשון התורה היא:

"והיה ביום אשר תעברו את הירדן אל הארץ אשר ה' אלקיך נותן לך, והקמת לך אבנים גדולות ושדת אותם בשיד" (דברים כ"ז, ב).

אם כן, מפשט הפסוקים עולה כי המעמד יתרחש ביום אשר בני ישראל יעברו את הירדן. קיום המעמד מתואר ביהושע בסוף פרק ח'. בהנחה שפרקי ספר יהושע מסודרים על פי סדר כרונולוגי, בני ישראל כובשים את יריחו ואת העי ולאחר עלייתם לגב ההר, הם מגיעים לאיזור הר עיבל – שם מקיימים את המעמד המוזכר. אחריו הברית עם הגבעונים והמלחמות נגד מלכי הדרום ומלכי הצפון.

על פי זה, לא ניתן לתארך במדויק את זמן המעמד, אבל הוא מתרחש לאחר כיבוש יריחו והעי, על פי ההתקדמות של בני ישראל בעלייתם להר ממזרח לצפון מערב.

בניגוד לפשט הפסוקים, בדברי חז"ל בסוגיה זאת מצאנו דעות שונות:

הגמרא בסוטה אומרת:

"בא וראה כמה ניסים נעשו באותו יום. עברו ישראל את הירדן ובאו להר גריזים ולהר עיבל יתר מששים מיל ואין כל בריה יכולה לעמוד בפניהם... ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר באר היטב והעלו עולות ושלמים ואכלו ושתו ושמחו וברכו וקללו וקיפלו את האבנים ובאו ולנו בגלגל..." (ל.ו.)

על פי דעה זו, כל המעשים הללו נעשו ממש ביום כניסתם לארץ והכל מעשה נסים מובהק. ברור כי דעה זו קשה להולמה על פי פשטי הפסוקים.

לגבי עצם ההגעה למקום באותו היום עצמו, קיימת דרך המקלה על הבנה זו והיא קשורה בשאלה הגיאוגרפית של חציית הירדן. הכתוב ביהושע אומר:

2 רק מעמד הברכה והקללה הוא הקיום של מה שנאמר בדברים י"א, כט ואילך. שני הציוויים האחרים מפורטים רק בדברים כ"ז.

בו רוצים לשכון. במעבר למצב זה, מתאים מאוד לערוך ברית בין ה' לבני ישראל, והדרך הנבחרת לעשות זאת היא בבנין מזבח, בכתיבת משנה התורה ובמעמד ברכה וקללה.

מדוע המעמד הינו בהר עיבל? הרי ידוע לנו כי העיר שכם שוכנת בעמק פורה ורחב ממזרח למערב, כשמצפון לה הר עיבל ומדרום לה הר גריזים. מדוע לערוך את המעמד דווקא בהר עליו ניתנו הקללות? מדוע לא לערוך אותו בעמק למטה, או על הר גריזים?

א. מבאר הרמב"ן על אתר:

"וייתכן שהיה הר גריזים לדרום שהוא הימין, והר עיבל מצפון, שנאמר 'מצפון תיפתח הרעה' (ירמיהו א', יד)."

הרב שנדורפי במאמרו (7) מסביר את דברי הרמב"ן על פי מה שכתב הרמב"ן בפירושו לשמות ל"ב, א:

"החורבן ושמות עולם יבואו מן הצפון, כדכתיב 'מצפון תפתח הרעה על כל יבשי הארץ' (ירמיהו א', יד), שאין הכוונה במלך בבל בלבד כאשר יראה בנגלה מן הכתוב, אבל כי מן השמאל תבא מידת הדין לעולם, להשיב על כל יבשי הארץ כרעתם".

ב. הרב הופמן בפירושו לויקרא (א', יא) מבאר את משמעויות הצד הצפוני בכלל, כולל במקדש (למשל לגבי מיקום השולחן). לפירושו, הצד הדרומי מסמל תמיד את הצד הנוצץ והבהיר, ואילו הצפון מציין את הצד הנסתר, האפל - הצפון.

על כן, המנורה המסמלת את נכסי הרוח של האומה ניצבה בצד האור, ואילו השולחן עם לחם הפנים, המייצג את הנכסים החומריים, עמד בצד האפל.

כך גם שחיטת עולת התמיד נעשית לפי מס' יומא (סב:) כנגד היום מול השמש - תמיד של שחרית נשחט בקרן צפונית מערבית, והתמיד של בין הערביים בקרן צפונית מזרחית (שניהם נשחטו צפון אולם במיקומים שונים - נגד השמש). כך יצא כי השחיטה המסמלת את מסירות האומה הישראלית לא-להיה, נעשית בגלוי לעיני כל "נגד השמש". המקום המתאים ביותר היה צד צפון בלבד, מכיוון ששחיטת קודש קדשים הייתה צריכה להיעשות מצד המזבח ובצד דרום נמצא הכבש לעליה.

סידור זה שנקבע לכתחילה לקרבן תמיד של הציבור, פשוט גם על כל שאר קדשי קדשים. זו הסיבה לפי הרב הופמן למיקום המזבח דווקא בהר עיבל.

ג. הרב הירש בפירושו מציע כי ההרים בטבעם שונים זה מזה: הר גריזים עטוף ירק וגינות מכסות את מדרונו, ואילו הר עיבל צחיח ושומם, והם ממחישים יפה את הברכה והקללה. אמנם לשני ההרים אותם התנאים הגיאוגרפיים, ובכל אופן הר גריזים פורה והר עיבל שומם. וכך הוא אומר:

המעבר מן המשכן בגלגל אל שילה מבטא מבחינה זאת, במקביל לעליה מעמק הירדן להר, מעבר לנקודה קבועה יותר ופחות זמנית כגלגל.

3. אפשרות שלישית היא כי הביטוי 'ביום אשר תעברו את הירדן' אינו מכוון ליום הכניסה ממש, אלא לתקופה הראשונה בה תהיו בארץ. זמן זה יכול בהחלט להתאים להבנתנו על פי הפשט, כי הכוונה לזמן שאחרי כיבוש יריחו והעי, ולפני המלחמות הגדולות.

בכל אופן, מדברי חז"ל למדנו כי יש לחלק בין שלב הקמת האבנים, בנין המזבח וכתיבת ספר התורה, שנעשה בתחילת כניסתם לארץ, ובין מעמד הברכה והקללה המתרחש לאחר 14 שנות כיבוש וחילוק הארץ.

בהמשך ננסה לבחון, על פי תוכן המעמד ומהותו, מהי משמעות העתוי על פי שלושת האפשרויות שהוזכרו.

מקום המעמד

מדוע מאורעות אלו מתרחשים דווקא בהר עיבל (המזבח, הקרבת הקרבנות וכתיבת התורה על האבנים)? בנוסף, ניתן גם לשאול מדוע הברכה נקבעה להר גריזים והקללה להר עיבל?

נציין תחילה כי מעשה זה הינו המעשה היחידי המוזכר בתורה המתייחס למקום מסוים בארץ ישראל בו מצטווים בני ישראל לעשות משהו. הכתוב לא ציין בתורה מראש לא את מקום המשכן העתידי לתחנותיו, לא את ערי הבירה לתולדותיהם, אלא רק את המקום בו מצווים בני ישראל לבנות מזבח, לכתוב את דברי התורה ולקיים את מעמד הברכה והקללה.

מכאן שעל פי התורה ישנה ככל הנראה משמעות וחשיבות בעריכת מעמד זה דווקא בהר עיבל.

נקודה שניה הזוקקת עיון הינה מה היחס בין הקמת המזבח בהר עיבל לקיומו של המשכן? כפי שראינו, הציווי בתורה מחייב בנין מזבח. אולם, מדובר בתקופה בה המשכן כבר בנוי, ולכאורה היינו מצפים שהתורה תתייחס אל המשכן ואל מיקומו, אך לא נאמר בענין זה דבר וחצי דבר. על כן, נקודה זו מחדדת מאד את השאלה מה מקומו של המזבח, עם הכניסה לארץ, ביחס למשכן.

ייתכן כי בתחילת הכיבוש, כשהמשכן בגלגל ובני ישראל עסוקים בכיבוש ואחר כך בהתנחלות (על פי חז"ל 7 שנות כיבוש, 7 שנות חלוקה), והארון יוצא למלחמות השונות ואין עדיין קביעות למשכן - יש צורך חיוני בכריתת ברית עם הכניסה לארץ. הכניסה לארץ מהווה שינוי לבני ישראל בכמה רמות - ראשית השינוי מהנהגה ניסית להנהגה ארצית והתמודדות עם עולם החומר, ובנוסף ההגעה למקום הקבוע

6 אמנם שילה היא עדין מקום המשלב זמניות וקביעות "אבנים מלמטן ויריעות מלמעל", אך היא בודאי קבועה יותר. גם במיקומה, גם במבנה שלה, וגם במשך הזמן בו נמצא בה המשכן עפ"י חז"ל והרמב"ם - 369 שנה, מסמלת שילה קביעות מסוימת..

7 הרב איתן שנדורפי כתב מאמר "הברכה והקללה בהר גריזים ובהר עיבל", בניצני ארץ יז, תשס"ז ע' 366-397. במאמר זה הוא מביא מקורות רבים בסוגייתנו ונצטט בדברינו את חלקם.

הוא המנהיג בפועל את החזרה לארץ ובכך נסגר המעגל. ספר יהושע לא במקרה מסיים בהבאת עצמות יוסף לקבורה, כשבני ישראל נכנסים לארץ הם נמצאים עדיין בהשראת הנהגת יוסף על ידי יהושע. במובן זה איזור שכס מסמל יותר מכל את יוסף, שם היתה תחנתו הראשונה של יוסף בדרך שהובילה אותו ואת כל משפחת יעקב למצרים.

במובן זה, מובן בהחלט כי המעמד הראשון והמשמעותי ביותר עם כניסת בני ישראל לארץ נערך באיזור שכס, בשטח שבטי אפרים ומנשה, בשטח שבטו של המנהיג הממשיך את יוסף - יהושע משבט אפרים (תופעה זו מתרחשת גם בהמשך ביחס בין מקום המשכן למקום שבטו של המנהיג בכל אחד מן השלבים).

על פי דרכנו, ברצוננו להציע כי מעמד זה מתרחש בהר גריזים ובהר עיבל, מפני שזוהי ראשית דרכו של אברהם ואחריו יעקב בכניסתם לארץ, והעיר שכס מהווה במידה רבה שער הכניסה הצפוני לארץ.

על מנת להוכיח את האמירה הזו, בכוונתנו להתבונן במהותה של שכס, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במקורות השונים, ובכך נעסוק בעזרת ה' בשיעור הבא.

"וכן הברכה והקללה אינן תלויות בנסיבות החיצוניות, אלא הן תלויות בכושרנו הפנימי לקבל את זו או את זו, הן תלויות ביחסנו למה שמביא את הברכה"⁸.

שאלה נוספת העולה לגבי פרשיה זו הינה מדוע התורה נכתבה והמזבח הוקם דווקא על ההר עליו ניתנה הקללה? במפרשים מצויים כמה כיוונים:

"שיהיה להם סעד שהם עומדים אצל המזבח ומקום השמחה דכתיב 'וזבחת שלמים ואכלת שם ושמת לפני ה' אלקיך' (כ"ז, ו) כי שם תהא שכינה שורה עמהם" (בכור שור, דברים כ"ז, ה).

כלומר, המזבח נבנה דווקא שם כדי לתמוך בשבטים אלו, וכדי שהשמחה והשכינה ישרו אצל השבטים האחרים.

ה'עיון יעקב' מפרש בדרך שונה והוא מסביר כי המזבח נבנה דווקא על הר זה בכדי לכפר על הארורים (עיון יעקב' על עין יעקב סוטה לב. סימן פט ד"ה ואחר כך הביאו את האבנים).

ה. הרב שנדורפי במאמרו מציע הצעה מעניינת:

המעמד נערך בהר גריזים ובהר עיבל על יד שכס, כי שכס הוא המקום ממנו נשלח יוסף לבקר את אחיו לפני שמכרוהו, משם מכרוהו, וכעת נצטוו בני ישראל לתקן באותו מקום את חטא המכירה. במעמד זה היה תיקון לשורש הפירוד, שהוא חטא מכירת יוסף שהתחיל בשכס, וממנו התחילה גלות מצרים. בדרך זו מסביר הרב שנדורפי גם את החלוקה בין השבטים בהר גריזים ובהר עיבל על פי יחסם ליוסף.

הסבר זה יפה מאד, והוא תואם גם אירועים נוספים הקשורים ליוסף שקרו בשכס:

- שכס ניתנה ליוסף על ידי יעקב אבינו (על פי ההבנה כי זהו פירוש הפסוק "ואני נתתי לך שכס אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתני" (בראשית מ"ח, כב).

- יוסף נקבר בשכס: "וְאֵת-עֲצָמוֹת יוֹסֵף אֲשֶׁר-הָעֵלוּ בְנֵי-יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם, קָבְרוּ בְשָׂכָם, בְּחֶלְקֵת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר קָנָה יַעֲקֹב מֵאֵת בְּנֵי-חָמוֹר אֲבִי-שָׂכָם, בְּמֵאָה קֶשֶׁטָה; וַיְהִי לְבְנֵי-יוֹסֵף, לְנַחְלָה" (יהושע כ"ד, לב).

על כן, הקישור בין מעמד הברכה והקללה ליד שכס, כתיקון לפירוד שנתגלה במכירת יוסף, תואם מאד את הזיקה החזקה בין יוסף לשכס.⁹

1. ניתן לקשור את הקמת המזבח בהר עיבל הסמוך לשכס ליוסף, מהיבט נוסף¹⁰: מלכות יוסף מלווה ומסמלת את הירידה למצרים, וכן את העליה משם והחזרה לארץ. יוסף מבייח "פקד יפקד א-להים אתכם" (בראשית ל', ד), ויהושע משבט יוסף

.....
 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ט
 * עורך: אביעד בינשטוק
 *

.....
 * בית המדרש הווירטואלי
 * מיסודו של
 * The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 * האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 *

.....
 * משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 * דואל: office@etzion.org.il
 *

8 עם כל יופיו של הסבר זה המבוסס בעיקר על ההבדל בין מפנה צפוני למפנה דרומי, במה נתייחדו הר עיבל והר גריזים מהרים רבים כמותם, בהם קיים ההבדל בין מפנה צפוני לדרומי?

9 על הסבר יפה זה עדיין צריך עיון מדוע התורה לא קישרה בעצמה בצורה ישירה בין הר גריזים והר עיבל ובין שכס.

10 על היבט זה עמד יונתן פיינטוך במאמרו היפה: "ברית מואב וברית הר גריזים והר עיבל" מגדים לד, תשרי תשס"ב, ע' 67-84.